

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (47) «09/13»

ІСТОРИОГРАФІЧНІ НОТАТКИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ ТА КНЯЗІВСЬКОЇ ВЛАДИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ РУСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Петро Ющенко

Національний педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова
Україна, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
E-mail: t.i@Bigmir.net

Радянські історики часто писали про Київську Русь як про колыску трьох братніх народів. За цієї логіки, східні слов'яни, подібно до будівничих Вавилонської вежі, попервах становили одну давньоруську народність, яка говорила спільною мовою. І лише через монгольську навалу давньоруський народ розділювався, а розвиток його відламів пішов різними шляхами, що врешті-решт і привело до формування трьох сучасних націй.

Імперські російські історики та їх сучасні російські історики та політики дотримувалися та дотримуються іншого погляду: історія Київської Русі належить єдиній неподільній російській нації, українці і білоруси є її підгрупами, їхня культура і мова – це відповідно, варіанти російської культури та діалекти російської мови, а не окремі мовні та культурні феномени. І взагалі династія київських князів Рюриковичів є правлячою на території Русі-Московії-Росії упродовж 740 років (з 862 до 1598 і в 1606-1610 рр.). А обраний на московський стіл Михайло Романов – один із її відгалужень продовжив династичну традицію правити на Русі до 1917 р.

Українська історіографія, навпаки, розглядає Київську Русь як засадничо українську державу та стверджує, що відмінності між росіянами й українцями були помітними і доволі суттєвими ще за середньовічних часів [1]. Актуальним для істориків залишається і питання походження князівської влади на Русі та визначення засад її функціонування. Кого можна розглядати першими руськими князями? У чому полягали особливості влади князя та характер її здійснення? Де є витoki влади руських князів? Саме ці питання намагалися розг-

лянути представники різних історичних шкіл упродовж останніх декілька сотень років.

Російські западники та слов'янофіли, у залежності від власних уявлень про шляхи розвитку Росії трактували початки князівської влади та династичну спорідненість московсько-російських князів з родом Рюриковичів. Так, западники готові були ототожнювати легенду про призначення на Русь варягів з тогочасною європейською традицією державотворення. Вони наголошували на подібності легенд про походження середньовічних європейських держав. Слов'янофіли пов'язували появу руської державності православно-візантійській традиції. Вони наголошували на слов'янському походженні варягів і призначених князів.

В.О.Ключевський намагався дати власне інтегральне трактування літописного сюжету про запрошення чужддю, словенами, кривичами і мерей варягів для князювання у слов'ян, усуваючи протиріччя закладені літописцем. Він говорить про те, що туземці прогнали пришельців (попередніх варягів) і для оборони від їх подальших нападів найняли партію інших варягів, які звали Руссю. Закріпившись в обороняемій ними країні, «набудувавши собі «міст», ...наймані сторожа повели себе як завойовники». Наше сказання про призначення князів залишило у тіні другий момент і виклало перший як акт добровільної передачі влади іноземним туземцям. Ідея влади перенесена із другого моменту, з ґрунту сили, у перший, на основу права, і вийшла якісно комбінована юридична надбудова початку Руської держави [2]. Загалом історик вважав походження руської державності літописною оповідкою.

При розгляді зазначених вище питань перед істориками завжди стояла проблема джерельного наповнення власних думок та інтерпретації літописних повідомлень про зародження інституту князівської влади у східних слов'ян. У радянській медієвістиці панував марксистський підхід, який на перше місце висував еволюцію соціально-економічних відносин у східних слов'ян. Пріоритетність серед вчених здобула автохтонна концепція базису (начал) у розвитку державності та державних інститутів у племінних союзів у VI-VIII ст., які вважалися додержавними утвореннями. Терміни вождь і плем'я мали слов'янське походження. Їх поява пов'язана з домінуванням у слов'ян кровноспоріднених відносин над державницькими у зазначений період. Пізніше їх витісняють терміни князь, дружина, віче та ін. [3].

У післявоєнний період норманську концепцію походження князівської влади розглядали через критику фашистської расової теорії. Літописний текст піддавався критиці через сюжетне норманське домінування влади князя Рюрика. Вчені вважали, що у літописі хтось свідомо зробив певні правки, вилучивши всі згадки про київську династію полянських князів. Б.О. Рибаків, проаналізувавши тексти літопису стверджував, що з «Повісті минулих літ» чиясь рука свідомо вилучила найбільш цікаві сторінки, які підтверджують слов'янські князівські традиції, залишивши тільки легенду про новгородське запрошення варягів Рюрика [4].

В.Я. Петрухін приписує «редагування» літопису князю Мстиславу Володимировичу (син Володимира Мономаха та англійської принцеси Гіди Харальдівни та чоловіка шведської принцеси Христини). Дослідник наголошує на тому, що у тексті варязької легенди ПМЛ є англо-саксонські мотиви. Англи включені у Повісті до числа варязьких народів, що відповідало ситуації XI ст. (після датського та норманського завоювання Англії). Новгородський літописець, нібито зосередився на історичних долях Новгорода і Києва та вилучив космографічне введення, скоротив текст попереднього зводу (першої редакції «Повісті минулих літ»). Він прагнув розділити історію вічового Новгорода та княжої «Київської» Русі, але не міг ігнорувати варязьке походження імені Русь і навіть приписував новгородцям норманське походження. Він не вилучив із тексту ще один «англо-саксонський» мотив, який звучить однаково у всіх літописних редакціях: послі говорять призваним князям – «земля наша велика і обильна, а наряду у нас немає» (Новгородський літопис), «а наряду в ній немає» («Повість

минулих літ») [5].

Про англо-саксонські мотиви «Повісті минулих літ» у спеціальному дослідженні показав К. Тіандер. Він порівнює текст літопису з легендою V ст. про призначення саксів бриттами, яку передав хроніст Відукінд Корвейський [6].

Б.О. Рибаків наголошував, що імперські історики свідомо шукали зовнішні імпульси виникнення державності: вказували на набіги норманів, або отримання данини від слов'ян Хазарським каганатом, як початкову фазу руської державності. Нормани-варяги брали данину зі слов'янських та естонських племен віддаленого північного заходу, але до виникнення Руської держави на півдні, у стародавній «Руській землі», це не має ніякого стосунку; на півдні варяги були лише співучасниками походів слов'янських племен як $1/12$ загального війська із дев'яти слов'янських і двох фінських племінних союзів (похід 907 року) [7].

В.Т. Пашуто у 1960-70-ті рр. характеризує запрошення варязьких князів як результат договірних відносин між додержавними племінними союзами Північно-Східної Європи та дружинами варягів. Укладання договору-ряду між племенами та запрошеними на службу князями і відповідність договорів тогочасному звичаєвому праву, заклало основи руської державності [8].

Подібні до В.Т. Пашуто висновки робить сучасний російський історик В.Л. Янін. Він розглядає запрошення варягів та укладання з ними договору-ряду, як перемогу родоплемінної вічовою традиції над амбіціями агресивної князівської влади [9].

Що стосується Хазарського каганату, то ні літопис, ні хазарські джерела ніде не говорять про завоювання хазарами будь-яких слов'янських племен. У IX-X ст. Русь відбулась як держава. Вона побудувала власний політичний організм, який дозволив їй управляти більшістю племінних союзів та бути визнаним учасником міжнародної дипломатії. Рівність титулатури хазарського кагана і київського князя, якого візантійські хроніки називають каганом (839 р.), остаточно позбавляє можливості називати київського князя васалом хазар [10]. Отже, пошуки зовнішніх імпульсів безрезультатні. Державність не імпортується зовні та не може виникнути із необхідності виплати данини окраїнними племенами тим чи іншим войовничим сусідам.

Факт досить швидкої слов'янізації князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри, – на думку В.Д. Барана, – є безсумнівним

доказом політичної активності місцевої слов'янської еліти, здатної впливати на процеси державної розбудови. До цих процесів були залучені широкі верстви боярства, навіть міщан, про що яскраво свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення великих міських центрів, зокрема Києва, Галича й інших, запрошували та проганяли своїх князів [11].

В.Д. Баран об'єднує в єдине ціле місцевий слов'янський і приший варязько-норманський елемент. Він наголошує, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі – брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації; і зовнішній – варязькі князі та їхні дружини, які поступово підпорядковуючи південно-східні приволзькі, а потім південні дніпровсько-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчі процеси на той, вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів [12].

М.Ю. Брайчевський вважав, що легендарний засновник династії киевичів князь Кий у візантійських хроніках згадується під іменем Кувер. Під тиском аварів він переселився в область Срем із Прикарпаття. До вимушеного переселення племена Кия входили до складу Полянської конфедерації. Таким чином, за походженням Кий дійсно був полянином, хоча і не середньодніпровським. Кий-Кувер повстав проти аварів близько 634 р., отримавши підтримку від візантійського імператора Іраклія. Іраклій наділив Кия правом княжити у придунайських територіях. З часом у Кия виник конфлікт з візантійською адміністрацією, зокрема щодо Солуні. У результаті він вимушений був покинути Наддунав'я та зникає з обрію активної візантійської політики. Подальша його доля мало цікавила греків. Можливо, що Кий переселився до Середнього Подніпров'я, де і заснував нову резиденцію – Київ, якому судилося стати столицею великої східнослов'янської держави [13].

Боронячи тяглість династії Києвичів, М.Ю. Брайчевський приписує Аскольду – її гаданому продовжувачу, визначальну роль в утвердженні Київської Русі як феодальної держави та наділяє його титулом кагана, який «дорівнював імператорському (царському) і був переконливим виявом політичної претензійності київського володаря» [14]. Залучаючи свідоцтва арабських авторів ал-Істахрі, Ібн-Хаукаля та ал-Масуді дослідник стверджував, що у середині – на початку другої половини

IX ст. у Східній Європі вже існували три об'єднання східнослов'янських племен – Куявія, Славія і Арсанія (Артанія). Ці об'єднання локалізуються відповідно у Середньому Подніпров'ї, Ладозі та в Надазов'ї. Куявія – це і є Київська Русь, держава Аскольда. До її складу, на думку історика, входили землі літописних полян, древлян, дреговичів і південно-західної частини сіверян (разом з Черніговом) [15].

Власне трактування літописних повідомлень про діяльність першого київського князя дає Б.О. Рибаків. Він називає Кия слов'янським князем Середнього Подніпров'я, родоначальником династії київських князів. Про владу Кия говорить і розміщення князем на дунайському кордоні власних військ і будівництво укріплених городищ. Діяльність Кия припадає на кінець V – першу чверть VI ст., саме у цей період відбулася зустріч князя з Візантійським імператором у Константинополі та будівництво «городка Кия» [16].

Праці і твердження М.Ю. Брайчевського та Б.О. Рибаків піддає сумнівам В. Ричка. На думку дослідника, вибудована староруськими книжниками хронологічна послідовність у літописних відомостях про перших київських язичницьких князів була використана польським хроністом XV ст. Яном Длугошем для обґрунтування претензій Польщі на Київ. Ототожнюючи київських полян з польськими він виводив родовід Аскольда і Діра від Кия, якого вважав відповідно польським язичницьким князем. Пізніше цю тезу розвинув М. Стрийковський, а слідом за ним теорія про слов'янське походження Аскольда була засвоєна Феодосієм Софоновичем та автором Київського «Синопису». Дослідник вважає, що на цій хисткій підставі й ґрунтується, зпопулярizzata Б.О. Рибаківим думка про приналежність Аскольда і Діра до «династії Києвичів».

В. Ричка наголошує, що популярна у вітчизняній націоналістичній белетристиці така генеалогічна схема не знайшла підтримки у науці. Він у своїй роботі «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) приводить висловлювання сучасних англійських дослідників історії Київської Русі Саймона Франкліна та Джона-Тана Шепарда: «не відкидаючи можливості того, що Аскольд і Дір були історичними особами, не можемо приймати за чисту монету приведену у літописі розповідь про їхнє життя і літописні дати. Цілком вірогідно, що укладачі «Повісті временних літ» прагнули надолужити прогалини у своїх свідоцтвах, поєднуючи імена взяті із різноманітних генеалогічних історій і легенд, у більш-менш непереривний ланцюг.

Подібну спробу заповнити прогалину в історичній традиції автор знаходить в Англосакській хроніці, де поява принців Кінрика і Кердіка віднесено заднім числом до V ст.» [17].

Таким же неаргументованим, позбавленим вагомих доказів уявляється й постульований М.Ю. Брайчевським «Літопис Аскольда» та теза про феодальний характер давньоруської державності середини IX ст. Навряд, чи можна вважати Аскольдову Русь державним, чи нехай навіть ранньодержавним утворенням, яке підтримувало активні торговельні та політичні зв'язки з Хазарією, Болгарією, Візантією, Грузією, Вірменією, Албанією та Багдадом. Строгий аналіз археологічних матеріалів VIII – першої половини IX ст. демонструє, як переконливо показав Є.А. Шинаков [18] відсутність у Середньому Подніпров'ї «чіткої ієрархії городищ й особливо крупних, укріплених і багатих центрів, які можна було б пов'язати із діяльністю князя і його дружиною, що не дозволяє говорити про наявність загальнополянської влади, а питання про державу «ад-Дір» вельми спірне». На думку вченого до середини IX ст. літописні поляни являли собою лише «конгломерат землеробських протоміст етапу вождеств» [19].

Свою власну «нову», «незалежну» версію про заснування Русі та походження князівської влади дав О. Прицак. Він пов'язує термін Русь і походження влади з «Рутено-фризько-норманською торговельною компанією». Слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладоги, вепси з Білоозера в середині IX ст. «запросили на правління, тобто признали владу, могутнього фризько-датського короля Рьорика (Рюрика). У такий спосіб торгівці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності» [20].

О. Прицак поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на три хронологічні фази. Першу він називає волзькою (839-930 рр.), другу – дніпровською (бл. 930-1036 рр.), третю – київською (1036-1169 рр.). Упродовж двох перших руси, що у той час являли собою «іноземну правлячу верхівку», володіли переважно торговельними шляхами та племенами, а не територіями. Лише Ярослав Мудрий, на думку О. Прицака, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони у «Руську Правду» [21].

Його критикує В.Д. Баран, який піддає сумніву його висновок про те, що міста і держави Балтійського регіону були засновані іноземними міжнародними купцями без участі міс-

цевого населення. За археологічними даними, і Київ, і Чернігів, і Ладога й інші міста мають місцеве слов'янське підґрунтя, хоч поряд з ними жили у них і варяги. Дослідник вважає, що початки територіальної держави були вже при Володимирі Святославовичу, який на місце племінних князів саджав своїх синів, замінюючи міжплемінні відносини на територіальні, про що свідчить і його війна з Польщею за порубіжні «Червенські гради». У цілому хронологічна схема О. Прицака відбиває об'єктивні реальності. Такий хід подій має і свої підоснови, закладені ще у період додержавних племінних союзів. Тут варто лише звернути увагу на те, що волзький період – це період регіональний, і він не має відношення до південних слов'янських племінних союзів, як і північно-західних. Загально слов'янські державні структури були сформовані набагато пізніше, їх розпочав Володимир Святий, а завершив Ярослав Мудрий [22].

С. Плохій вважає, що киеворуський проект справив глибокий вплив на майбутні ідентичності всіх етнічних груп, які склали київську державу. Цей проект задав параметри подальшої державницької організації східнослов'янських етносів. Заклав підмурівку розуміння ролі державного керманіча у системі державно-владних інституцій різночасових державних проектів новочасних українців, білорусів і росіян. Аналізуючи східнослов'янську державність X-XIII ст., необхідно зрозуміти як вплинуло на колективну пам'ять обґрунтування тогочасними політтехнологами, філософами та політологами сутності та сакральності єдиновладної моделі організації влади київської династії.

Отже, не дивлячись на значні результати наукових досліджень, які визначали ідейно-політичні й історичні погляди науковців на проблему походження державності та князівської династії на Русі, зараз знову розгорілись дискусії пов'язані з приналежністю права називатися центром державності слов'ян між українськими та російськими медієвістами. Проглядається і півзабуте, здавалось би, прагнення повернути винятково наукову проблему у русло ідейного протистояння. З'являються роботи, в яких доводиться слов'янське походження варягів і Рюрика, а значить і київської князівської династії [23]. «Прокляте питання» руської історії ніяк не бажає йти у минуле.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / С. Плохій. – К.: Критика,

2015.– С. 2.

2. Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах / В.О. Ключевский. – М.: Наука, 1987. – С. 155.

3. Горский А.А. Русь От славянского расселения до Московского царства / А.А. Горский. – М., 2004; Горский А.А. Древняя Русь: Очерки политического и социального строя / А.А. Горский, В.А. Кучин, П.В. Лукин, П.С. Стефанович. – М., 2008; Шинаков Е.А. Образование Древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект / Е.А. Шинаков. – М.: Восточная литература, 2009.

4. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности / Б.А. Рыбаков. – М.: Академический проект, 2013. – С. 141.

5. Петрухин В.Я. Русь в IX-X веках. От призвания варягов до выбора веры. – 2-е изд., испр. и доп. / В.Я. Петрухин. – М.: ФОРУМ; НЕОЛИТ, 2014. – С. 138-139.

6. Тиандер К. Датско-русские исследования / К. Тиандер. – Т. III. – Петроград, 1915.

7. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 141.

8. Пашуто В.Т. Общественно-политический строй древнерусского государства / В.Т. Пашуто // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 11-116; Пашуто В.Т. Летописная традиция о «племенных княжениях» и варяжский вопрос / В.Т. Пашуто // Летописи и хроники. 1973 г. – М.: Научное обозрение, 1974.

9. Янин В.Л. Средневековый Новгород. Очерки археологии и

истории. Сб. статей / В.Л. Янин. – М.: Наука, 2004; Янин В.Л. О начале Новгорода / В.Л. Янин // У истоков русской государственности. – СПб., 2007. – С. 205-212.

10. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 142.

11. Баран В.Д. Давні слов'яни / В.Д. Баран. – К.: Альтернативи, 1998. – С. 158.

12. Там само. – С. 159.

13. Брайчевський М.Ю. Утверждение христианства на Руси / М.Ю. Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 35-36.

14. Там само. – С. 46

15. Там само.

16. Рыбаков Б.А. Город Кия / Б.А. Рыбаков // Вопросы истории. – 1980. – № 5. – С. 32-33.

17. Ричка В. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / В. Ричка. – К.: Ін-т історії України, 2009. – С. 26.

18. Шинаков Е.А. Образование Древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект. – Брянск: Мода, 2002. – С. 109.

19. Ричка В. «Вся королівська рать». – С. 28.

20. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. – К., 1997. – С. 53, 58, 94-95.

21. Там само. – С. 99-101.

22. Баран В.Д. Давні слов'яни. – С. 159.

23. Пашуто В.Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы / В.Т. Пашуто // Скандинавский сборник. Вып. 15. – Таллин, 1970. – С. 54.

Ющенко Петро Історіографічні нотатки про походження інституту князя та князівської влади у середньовічному руському суспільстві

У статті на основі опрацювання монографічних і періодичних видань окреслюються певні напрямки формування історіографічної традиції дослідження походження та формування інституту князівської влади на Русі і його впливу на формування державності у східних слов'ян.

Ключові слова: князь, Київська Русь, влада, східні слов'яни

Ющенко Петр Историкографические заметки о происхождении института князя и княжеской власти в средневековом русском обществе

В статье на основе обработки монографических и периодических изданий очерчиваются некоторые направления формирования историографической традиции исследования происхождения и формирования института княжеской власти на Руси и его влияния на формирования государственности в восточных славян.

Ключевые слова: князь, Киевская Русь, власть, восточные славяне

Yushchenko Petro Historiographical notes about the origin of the prince and the prince's power institute in medieval Rus society

In the article on the basis of study monographs and periodical literature were outlines certain directions of formation of the historiographical tradition of study the origin and formation of the princely power institute in Russia and its influence on the formation of statehood in the eastern Slavs. Imperial Russian historians as modern Russian historians hold the view that the history of Kievan Rus belongs to a united indivisible Russian nation and Ukrainian and Belarusian nations is its subgroups, their culture and language – is accordingly variants of Russian culture and dialects of the Russian language, rather than separate language and cultural phenomena.

Russian westerners and slavophiles, according to their own ideas about the ways of Russian development talked about the beginnings of princely power and dynastic kinship of Moscow- Russian princes with the Rurik dynasty. Westerners were willing to identify legend about calling Vikings to Rus with contemporary European state creation tradition. They emphasized the similarity of legends about the origin of medieval European states. Slavophiles linked the emergence of Rus statehood with Orthodox Byzantine tradition. They emphasized the Slavic origin of Vikings and called princes. Soviet historians have written about the Kievan Rus as the cradle of three fraternal peoples. The historians always had a problem of finding sources which could fill their own thoughts and interpretations about the origin of princely power institute in the eastern Slavs. In Soviet medieval studies ruled the Marxist approach which put forward on the first place the evolution of socio-economic relations in the eastern Slavs. Ukrainian historiography, on the contrary, considers Kievan Rus as fundamental Ukrainian state and asserts that the differences between the Russians and Ukrainians were visible and quite substantial during medieval times. Despite the significant results of the scientific research that defined the ideological and political and historical views of scientists on the origin of the state and the princely dynasty in Rus, now is again rised the discussion related to membership rights to be called Slavic state between Ukrainian and Russian medievalists. Half-forgotten viewings and seemingly desires returned only a scientific issue into the mainstream of ideological confrontation. There are works, which prove Slavic origin of Vikings and Rurik, and also of the Kyiv princely dynasty. «Cursed questions» of Ruthenian history doesn't want to go into the past.

Keywords: Prince, Kievan Rus, Power, Eastern Slavs

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор